

HET LANDSCHAP IN HET GEBIED VAN DE RUILVERKADELING MERGELLAND

J. VALLEN

Ingenieurs- en landschapsarchitectenbureau
Ir. J. Vallen, L.i, Roermond.

Nationaal gezien is het Zuidlimburgse landschap uniek. Op één van onze rijkste gronden, met een reliëf dat elders in ons land niet voorkomt, is hier in de loop der eeuwen een zeer evenwichtige synthese ontstaan tussen reliëf, bodemgebruik en nederzettingvorm. Dit heeft geleid tot een bijzonder afwisselend landschap. Naast elkaar vinden we de intieme beslotenheid van de droogdalen en de golvende openheid der plateau's met hun compacte dorpsbebouwing. Doordat het reliëf reeds ruimtevormend werkt, was verhoudingsgewijs weinig beplanting nodig om een bijzonder aantrekkelijke, vrij kleinschalige ruimtevorm te doen ontstaan.

Ook in een ander opzicht onderscheidt dit landschap zich: terwijl elders de landbouw zijn dominerende positie moest afstaan aan stadsuitleg, industrie en weg- en waterbouw, is met name in zuidelijk Zuid-Limburg de landbouw als vorm van bodemgebruik nog steeds primair. Vooral aan deze omstandigheid is het te danken, dat dit gebied tot op heden voor de recreatie aantrekkelijk bleef.

Deze streek nu zal in de toekomst een ruimtelijke open sector moeten vormen tussen de sterk geïndustrialiseerde urbane gebieden van Mijnstreek — Aken en de regio Maastricht — Luik. In het kader van de ruilverkaveling Mergelland is in opdracht van de Cultuurtechnische Dienst een recreatieplan opgesteld, waaraan een uitvoerige inventarisatie en studie van het landschap is voorafgegaan. Onderstaande beschouwing is ontleend aan deze studie en beperkt zich derhalve uitsluitend tot het ruilverkavelingsgebied.

De ontwikkeling van het landschap

Vooropgesteld zij, dat de meeste van onze aantrekkelijke recreatielandschappen rechtstreeks ontstaan zijn uit en in stand gehouden

worden door het agrarische bodemgebruik, door het cultiveren van de bodem ten behoeve van een — in opzet middeleeuwse — agrarische produktie. In vrijwel alle Nederlandse cultuurlandschappen hebben zich echter sinds de verdeling van de gemeenschappelijke gronden en het eerste gebruik van kunstmest grote veranderingen voorgedaan, o.a. door de ontginning van broekbossen en heidevelden. Het Zuidlimburgse landschap maakt hierop een uitzondering: het is reeds eeuwen lang op vrijwel dezelfde manier in cultuur. Ontstaan in een tijd, waarin de mens zich tengevolge van gebrek aan mechanische hulpmiddelen sterk bij de natuur moest aanpassen, is dit landschap als agrarisch product in een zeldzame harmonie met de natuurlijke omstandigheden — vooral met het reliëf — tot stand gekomen.

Het Mergelland moet een echt akkerbouwgebied zijn geweest. De vruchtbare lössgronden op de plateau's waren vrijwel geheel als bouwland in gebruik en zelfs de hellingen werden in terrassen in cultuur gebracht. Grasland kwam alleen voor rond de dorpen in de beweidde boomgaarden, in een paar smalle beekdalen en als arme kalkgraslanden op een enkele afgespoelde helling. Zelfs het Maasdal vertoonde vroeger eenzelfde beeld als het lössplateau; alle gronden die niet overstroomden waren als bouwland in gebruik, waarbij beweidde boomgaarden alleen te vinden waren rond de dorpen. De oppervlakte heide was zeer beperkt; slechts op enkele plaatsen kwamen zandige gronden aan de oppervlakte. Het bos was vrijwel geheel tot de steilere hellingen teruggedrongen.

Tot voor kort is in dit landschap maar zeer weinig verandering gekomen. De oppervlakte bos is nauwelijks gewijzigd; slechts de schaarse heide is bebost of ontgonnen. Het weiland en de hoogstamboomgaarden hebben in de eerste helft van deze eeuw enige uitbreiding ondergaan, voornamelijk rond de dorpen en op de hellingen; een ontwikkeling die zich het duidelijkst voordeed in het zuidelijk deel. Alleen in het Maasdal is, in de loop van deze eeuw, het bouwland sterk afgenomen ten gunste van de veelal beweidde boomgaarden.

Pas gedurende de laatste tien jaar is dit structuurbeeld duidelijk aan verandering onderhevig. Hoogstamboomgaarden worden thans vervangen door boomgaarden met laagstam, waar-

Droogdal, besloten karakter door reliëf en begroeiing

Tussen Berg en Terblijt

bij ook het open plateau een meer dichte bezetting krijgt. Voorts is een toename van het zuivere grasland vast te stellen. Een en ander gaat gepaard met een tendens tot verspreide vestiging van agrarische en vooral ook niet-agrarische bebouwing, hetgeen het landschapsbeeld beslist niet ten goede komt.

De landschappelijke eenheden

Landschappelijk gezien kunnen de volgende gebieden worden onderscheiden:

- het plateaugebied met zijn aangrenzende hellingen en zijn ver het plateau indringende droge erosiedalen,
- het heuvelruggengebied (Banholt-Mheer-Noorbeek) met vrij steile hellingen naar

het zuidoosten en flauwe hellingen naar het noordwesten,

- de rivier- en beekdalen (Maas, Voer en Gulp).

Deze gebieden vormen landschappelijk duidelijk te karakteriseren morfologische eenheden en bepalen door hun onderlinge samenhang het totale landschapsbeeld.

Het plateaugebied

Het grootste deel van de ruilverkaveling wordt in beslag genomen door het „plateau van Margraten”, dat in grote lijnen wordt begrensd door de beboste steilrand langs de Geul, de westelijke hellingen van het Gulpdal, de noordelijke hellingen van het Voerdal en de deels beboste hellingen langs de oostzijde van het

Maasdal. Het plateau is in feite geleed in een aantal grotere en kleinere licht golvende hoogten. Alleen het zuidelijk gedeelte — het heuvelruggengebied — wordt gekenmerkt door smalle dalen, steile hellingen en scherpe kammen.

Het eigenlijke plateau is een licht golvend, vrij open akkerbouwgebied. De bebouwing ligt hier geconcentreerd in talrijke, op korte afstand van elkaar gelegen dorpen en gehuchten, waarvan enkele in hun totaliteit een uitgesproken landschappelijke en cultuurhistorische waarde bezitten. Zo bestaat het gehucht Gasthuis vrijwel geheel uit monumentale panden en vormt de boerderij-kern Bruisterbosch in zijn totaliteit het meest gave boerderij-dorp van het gehele ruilverkavelingsgebied. Dit laatste dorp onderscheidt zich door zijn compacte vorm, zijn eenvoudige homogene boerderijen en een goede landschappelijke situering in een (nog) gave weidse omgeving.

Buiten de dorpen en gehuchten komen slechts enkele, doch niet zelden kapitale, verspreide hoeven voor. Zij vormen door hun karakter, afmeting en zorgvuldige situering vaak zeer waardevolle landschappelijke elementen (b.v. de hoeve Libeek). Aan de geschetste ruimtelijke structuur — compacte dorpen met enkele verspreid voorkomende maar monumentale hoeven — heeft dit gebied zijn gaafheid en charme voor een groot deel te danken.

De vanouds zuiver agrarische dorpen zijn nog veelal omgeven door beweidde hoogstamboomgaarden. In de heggen van deze boomgaarden staan veel bomen en knoten die, naarmate de boomgaarden in hoogstam worden gerooid, zeer belangrijke groene elementen kunnen vormen. Het is daarom spijtig, dat met de boomgaarden en de heggen ook deze bomen vaak worden opgeruimd.

De overige beplanting op het plateau bestaat uit verspreide bomen en struiken — de laatste voornamelijk op taluds en langs holle wegen. Aaneengesloten laanbeplanting komt op het plateau — terecht — vrijwel niet voor. Zeer belangrijk zijn de zware solitairbomen bij wegwakruisen, watergaten e.d.; zij vormen op de open gedeelten van het plateau markante landschapselementen.

Zoals reeds werd opgemerkt, wordt het plateau door insnijdingen onderverdeeld in een aantal kleinere plateau-eenheden. De twee meest aantrekkelijke zijn die van Gasthuis en die van St. Geertruid. Met name de plateau-eenheid Gasthuis (met Terblijt, 't Rooth, Wolfshuis en Klein Welsden) werd tot voor kort (zie Terblijt) nog gekenmerkt door het over het algemeen gave karakter der dorpen met een duidelijk geconcentreerde bebouwing.

Ook de oostelijke helft van het plateau, het vrij open en meer grootschalige gebied Sibbe-Margraten-Terlinden, kan als één grote, enigszins grillig begrensde plateau-eenheid worden opgevat. Van de kleine plateau-eenheid Cadier en Keer is de zuidelijke lob naar de Riesen-berg, geheel vrij van bebouwing en prachtig omzoomd door hellingbossen, van grote landschappelijke betekenis.

Van de plateau-eenheid Berg-Vilt, die langzamerhand voor een groot deel in de bebouwingssfeer komt te liggen, zijn behalve de grote lob naar de Bemelerberg alleen de restruimtes langs de hellingbossen van het Geuldal nog van wezenlijk belang.

De geleding van het plateau is ontstaan door de vorming van droogdalen: door langdurige erosie uitgesleten inzinkingen, welke naarmate zij de randen van het plateau naderen meer en meer een geprononceerd karakter krijgen. Zij voeren bij regenval vrij veel water af en de in deze droogdalen gelegen holle wegen, ontstaan door het culminerend effect van erosie en menselijk verkeer, zijn dan ook feitelijk als watergangen te beschouwen.

De droogdalen vormen de meest wezenlijke elementen in het landschap, aangezien zij het reliëf en daarmee de hoofdstructuur van het gehele landschap bepalen. Met hun kleinschalig en besloten karakter zijn ze het complement van het licht golvende, open plateau. Vooral in de diepere en bredere gedeelten, waar de hellingen veelal steil zijn, is een rijke begroeiing aanwezig, die in samenhang met het reliëf zeer intieme ruimten vormt. Naarmate de dalen ondieper worden — verder het plateau op — neemt het aantal steilere hellingen af en vermindert de begroeiing, zodat de beslotenheid geleidelijk

Gaaf straatbeeld met goed onderhouden vakwerkhuisen, begroeide taluds, geen trottoir.

Mheer.

overgaat in de openheid van de vlakke plateau-gedeelten.

Het grubachtige karakter en de grondsoort (verspoelde löss) beperken het agrarisch bodemgebruik. Hoewel op de meer steile hellingen het bos zich heeft kunnen handhaven en de minder steile gedeelten en zelfs de zware lage terreinen plaatselijk nog met oude boomgaarden bezet zijn, neemt het grasland geleidelijk in omvang toe. In de minder diepe gedeelten, ver het plateau in, komen ook percelen bouwland voor, die echter vaak aan verspoeling lijden.

Het is in landschappelijk en recreatief opzicht van bijzonder grote betekenis dat in de droogdalen vrijwel geen bebouwing voorkomt. Mede hierdoor moeten deze sterk samenhangende „groene longen van het plateau” worden beschouwd als de recreatief meest waardevolle landschappelijke eenheden, waar de illusie van het in de „vrije natuur” zijn nog kan worden opgeroepen ondanks eventuele storende ontwikkelingen dichtbij op het plateau.

Het heuvelruggengebied

Het heuvelruggengebied, denkbeeldig begrensd door de hoogspanningsleiding en de lijn Terlinden-Hoogcruts, vormt het meest geaccidenteerde gedeelte van het ruilverkavelingsgebied. Dit gebied heeft door zijn sterke reliëf een geheel eigen karakter dat bepaald wordt door elkaar afwisselende hellingen en smalle ruggen. De intimiteit van de dalen, die vooral rondom Noorbeek zeer smal zijn, roept in dit gebied een sfeer van rust en stilte op. Door zijn afwijkend karakter en kleine afmetingen is dit landschap in recreatief opzicht zeer aantrekkelijk doch landschappelijk bijzonder kwetsbaar. Behalve de allersteilste hellingen is nagenoeg het hele gebied in gebruik als cultuurgrond waarbij hoogstamboomgaarden nog een belangrijke rol spelen. De heggen rond de boomgaarden met de verspreid voorkomende bomen en knoten en de houtwallen langs de holle wegen zijn voor het merendeel nog intact. Evenals op het plateau neemt het belang van deze heggen en wallen, als ruimteverdelende en schaalbepa-

lende elementen, met het verdwijnen van de boomgaarden sterk toe.

Bossen van enige omvang komen alleen voor op de steile hellingen bij Mheer, westelijk van Hoogcruts en als populierenbos in het dal van de Noorbeek. De vegetatie in dit kort golvende landschap is overigens zeer interessant, doordat op de steile hellingen en in de diepe dalen op geringe afstand grote bodemkundige en klimatologische verschillen voorkomen.

Karakteristiek voor dit ruggenlandschap zijn de vaak rijk begroeide watergaten, vergaarbaken van oppervlaktewater, die dienst deden als drinkplaats voor het vee. Ook de Noorbeek, met zijn rijke oeverbeplanting van bomen en struiken, vormt een aantrekkelijk element in dit overigens waterarme landschap.

Evenals op het plateau worden ook hier de van oorsprong eenvoudige dorpen steeds meer beheerst door pretentieuze nieuwe bebouwing. Een uitzondering vormt het gehucht Terhorst, dat met een zeer landelijk centraal „brinkje” tot de laatste in hun totaliteit nog gaaf gebleven nederzettingen uit het agrarisch verleden behoort. Andere gave landschappelijke elementen zijn een grote hoeve ten oosten van Vroelen en het kasteel Mheer.

De rivier- en beekdalen

De belangrijkste rivier- en beekdalen binnen de ruilverkaveling zijn die van de Maas, de Voer en de Gulp.

Het Maasdal wordt aan de oostzijde begrensd door de deels beboste plateaurand, aan de westzijde door de St. Pietersberg en het Belgisch krijtgebied aan de overzijde van het Albertkanaal.

De plateaurand in het oosten vormt in landschappelijk opzicht een bijzonder belangrijk ruimtevormend element, dat zich het sterkst manifesteert, waar het met bos bedekt is. De hellingbossen, waarvan de grootste zich in het zuiden bevinden, verlenen aan deze rand bo-

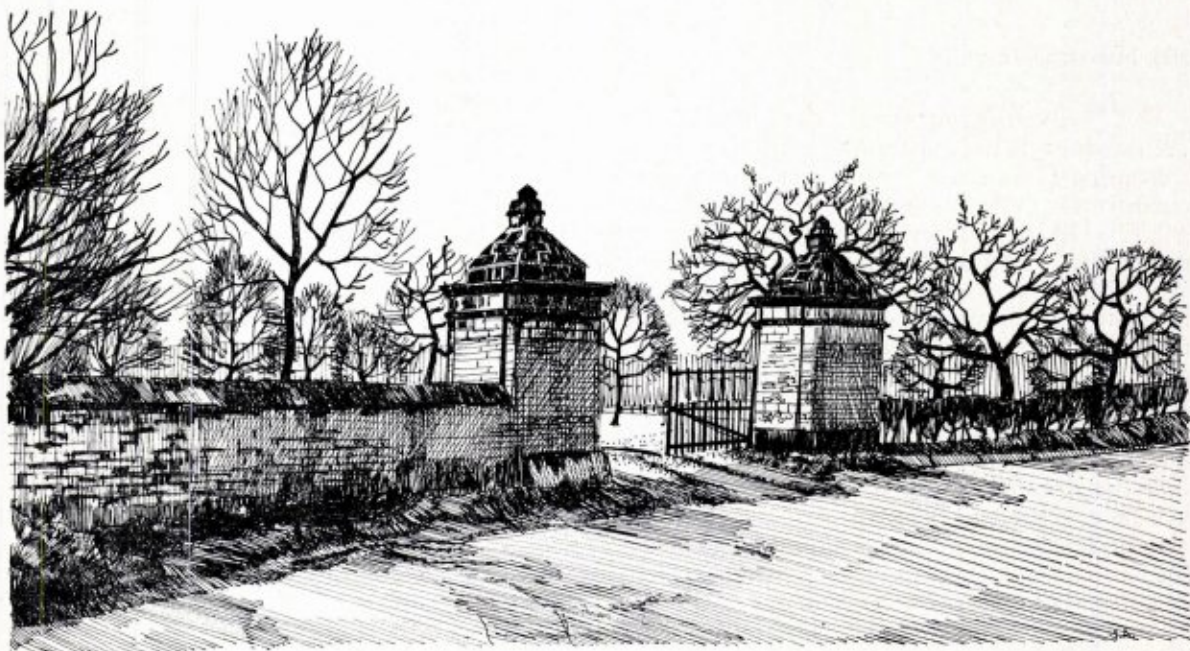
vendien een uitzonderlijke natuurwetenschappelijke waarde. Vanaf de hoogste punten, zoals de Bemelerberg heeft men een prachtig uitzicht over het Maasdal. Ofschoon de hellingen slechts in geringe mate ontsloten zijn, worden zij wel doorsneden door een groot aantal fraai begroeide holle wegen, die de verbindingen met het Maasdal vormen.

Aan de voet van de hellingen ligt een smal, zwak oplopend terras, op de rand waarvan een aantal waarschijnlijk zeer oude nederzettingen is ontstaan. Vooral bij Heugem en tussen Rijckholt en Gronsveld, waar dit terras zeer ver in het lagere Maasdal naar voren dringt, openbaart de rand ervan zich zeer duidelijk in het landschap. Opvallend daarbij is, dat op deze plaatsen enkele oude wegen de terrasrand volgen. Vrijwel het gehele Maasdal wordt thans door boomgaarden beheerst. Slechts op het noordelijke deel van het genoemde terras treffen we

nog veel bouwland aan, terwijl in het winterbed enig weiland met verspreide populierenbosjes voorkomt. De meeste hoogstamboomgaarden, nog vaak omgeven door geknipte heggen, bevinden zich rond de dorpen. Hun landschappelijke aantrekkelijkheid ontleen zij vooral aan hun ruimtelijk effect.

Tussen Heer en Gronsveld staat de Grafelijke Banmolen, een monumentale beltkorenmolen uit het jaar 1662. Deze molen had in vroegere tijden binnen een bepaalde straal windrechten. Dit verklaart het feit, dat er in de omgeving geen hogere beplanting mocht worden aangelegd en de wegbeplanting nu bestaat uit oude bolacacia's, welke het landschap hier echter een wat onnatuurlijk aanzien geven.

De kastelen Gronsveld, Rijckholt en Oost, alsook Huize Hogenweerth vormen mede door hun zwaar opgaand loofhout, waardevolle elementen in het landschap.

Monumentale toegangspoort tot landerijen zoals die in Mergelland bij grote hoeves nog voorkomen.
Tegenover de herenhoeve Breusterbosch

Het Voerdal ligt voor het overgrote deel in België, waar het tussen deels beboste heuvels een zeer fraai dal vormt. Het riviertje, dat overigens vrij sterk is vervuild, stroomt slechts over een lengte van drie kilometer op Nederlands grondgebied. Het vormt hier niettemin een landschappelijk en recreatief uiterst waardevol oost-west element in het noord-zuid lopende Maasdal. Ondanks de betrekkelijk geringe breedte is hier toch sprake van een sterk samenhangende landschappelijke eenheid.

Het Voerdal wordt momenteel nog beheerst door oude hoogstamboomgaarden en heggen, waarvan er echter thans steeds meer worden gerooid.

Vanaf Mesch is het riviertje omhoog gevoerd ten behoeve van een viertal watermolens. Tussen Withuis en Laag-Caestert verlaat het hier toe zelfs zijn bedding, welke in de gestalte van een holle weg in het terrein is achtergebleven. De molens, en in het bijzonder de monumentale en fraai gelegen Meschermolen, vormen in dit landschap markante bebouwingselementen. Ook het dorp Mesch, met één der oudste kerken van Zuid-Limburg, en het gehucht Wit-huis bevatten een aantal monumentale hoeven en architectonisch gave, karakteristieke oude huizen.

Speciale vermelding verdient het fraai gelegen kasteel van Eysden. Dit toonbeeld van 17e eeuwse Maaslandse architectuur vormt met zijn in Franse stijl aangelegde omgeving een bijzonder waardevol element in het landschap ter plaatse, waar Maas en Voer samenvloeien.

Het Gulpdal vormt het meest oostelijke deel van de ruilverkaveling. De Gulp en haar voorgangers hebben in de loop der tijd een smal en zeer diep dal gevormd dat, mede dank zij de gedeeltelijk beboste hellingen, een bijzonder fraaie ruimtelijke vorm en een zeer genuanceerde landschappelijke structuur bezit. Dit kleinschalige, sterk besloten dal is uniek, zelfs in Zuid-Limburg. Het is echter ook bijzonder kwetsbaar. Het valt daarom te betreuren, dat het karakter van het landschap in dit gebied door incidentele bebouwing dreigt te worden aangetast. In

tegenstelling tot deze recente niet-agrarische bebouwing, is de hier van oudsher voorkomende agrarische bebouwing over het algemeen organisch in het dalprofiel opgenomen. Verder vormen het kasteel Neuborg met zijn parkachtige aanleg, de monumentale hoeve Groenendaal, en het neo-gotische huis Karsveld met zijn beplanting en bijbehorende hoeve markante elementen in het landschap.

De oevers van het sterk meanderende riviertje worden fraai omzoomd door een verspreide beplanting van wilgen, populieren en essen. De dalbodem ligt grotendeels in weiland met enkele boomgaarden op de iets hogere delen. Op de steile oostelijke helling bevindt zich veel zwaar bos dat op de minder steile delen overgaat in boomgaard. Ook de meer flauwe westelijke helling bevat bosrestanten en boomgaarden. Het hoofdmotief wordt echter gevormd door de kleinschalige open ruimte.

Het Zuidlimburgse landschap biedt ons één der fraaiste en meest aantrekkelijke recreatielandschappen, dat vooral in de toekomst van onschatbare waarde zal zijn. Thans dienen we ons duidelijk te realiseren welke functies wij hieraan willen toekennen en welke de consequenties zijn van de verschillende vormen van bodemgebruik.

Dat zich in dit opzicht, ten aanzien van de recreatieve waarde van het landschap, gemakkelijk parasitaire ontwikkelingen kunnen voordoen, blijkt nu reeds op vele punten, waar allerlei ongemotiveerde bebouwingselementen hun omgeving in hoge mate beïnvloeden. Hetzelfde geldt — in tegengestelde zin — voor een aantal thans nog belangrijke landschappelijke elementen, zoals de hoogstamboomgaarden, de heggen en ook veel oude en architectonisch gave bebouwing, welke haar functie begint te verliezen. Het is de vraag of het profijt, dat met het verwijderen van deze elementen wordt nagestreefd, in alle gevallen opweegt tegen de landschappelijke waarde die hierdoor verloren gaat. Maatregelen op het gebied van ruimtelijke ordening, welke een gaaf toekomstig geheel kunnen waarborgen, zijn voor dit gebied dan ook noodzakelijk.